

WOORD VOORAF

De “Klinkende Monumenten” vormen een volstrekt uniek gegeven binnen de Nederlandse monumentenzorg. Het monumentenbeleid is hier immers niet alleen gericht op fysieke instandhouding van objecten, maar betreft ook de meer overdrachtelijke instandhouding van de drager van de orgel- en klokkencultuur als zingever voor het laten voortbestaan van de objecten zelf. Dit blijkt ook uit het feit dat dit werkgebied door de diverse ministeries vanaf 1956 is erkend en gevestigd, waarbij de advisering werd toegewezen aan een Rijksadviseur voor Orgels. Vanaf 1987 is deze Rijksadviseur deel gaan uitmaken van de RDMZ (thans RACM) om continuïteit en integratie met het bestaande monumentenbeleid en kennisoverdracht voldoende te kunnen waarborgen. Het gaat hierbij om veelal eeuwenoud cultuurgood, bestaande uit circa 1600 orgels, 2800 luidklokken, 300 mechanische torenuurwerken en 55 beiaarden in beschermde rijksmonumenten.

Het rijksbeleid ten aanzien van orgels en andere klinkende monumenten is gericht op een gezonde voedingsbodem door zorgvuldige instandhouding maar ook door draagvlakverbreding, permanente toetsing aan ontwikkelingen op het gebied van de muziekcultuur in ruimste zin en stimuleren van optimaal gebruik van de objecten als historisch (muziek)instrument. De betekenis van het gepraktiseerde orgel- en klokkenebeleid is dat vanuit Nederland deze cultuur in grote delen van de wereld is neergezet als leidraad en inspiratiebron voor instrumentenbouwers, restauratoren, muziekwetenschappers en musici.

Cuijk, RK kerk

Doordat in een relatief korte periode een grote hoeveelheid instrumenten kon worden gerestaureerd is er gaandeweg een vastomlijnd beleid ontstaan met betrekking tot vergunningverlening en het vaststellen van de subsidiabele kosten. In de periode 1970 tot 2000 werden niet minder dan circa 750 van de circa 1600 orgels met monumentale waarde gerestaureerd, gemiddeld dus 25 orgels per jaar. Op dit moment kan gesteld worden dat circa 50% van het totale orgelbestand is gerestaureerd. Van de overige 50% verkeert 25% in goede staat en behoeft de rest de komende 10 jaar een uitgebreidere restauratie.

Door de grote inzet van Onno Wiersma, eerst als onafhankelijk Rijksadviseur voor Orgels en in die rol het ministerie rechtstreeks adviserend, later als orgeldeskundige verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is er geleidelijk aan een orgelbeleid tot stand gekomen dat gekenmerkt wordt door een grote mate van inzichtelijkheid

in gekozen uitgangspunten en toepassing van subsidie- en restauratievoorschriften. In een ministerieel schrijven van 1971, gericht aan een vooraanstaande orgeldeskundige in het land, wordt dit beleid in grote lijnen door hem geschetst. Dit beleid, dat nog steeds actueel is en in het vervolg van deze nota verder uiteengezet wordt, kenmerkt zich door een evoluerende koers ten aanzien van de restauratie uitgangspunten. Deze koers is gebaseerd op voortschrijdend inzicht en komt tot stand in nauw overleg met het werkveld, waarbij de talrijke restauraties van de afgelopen decennia een gezonde voedingsbodem zijn gebleken voor een nadere definiëring van de te volgen restauratiefilosofie. Het restaureren in de vorm van reconstructie heeft daarbij in de meeste gevallen plaats gemaakt voor het conserveren van een bestaande toestand. De opvatting waarbij het orgel op grond van uit geschreven bronnen verkregen opvattingen met betrekking tot ‘authentieke’ gebruiksmogelijkheden moet worden teruggebracht in een vroegere toestand, is vanuit het oogpunt van monumentenzorg niet langer te verdedigen.

Deze nota verwoordt het orgelbeleid zoals dat in de laatste dertig jaar gestalte heeft gekregen. De bedoeling is dat dit beleid, mede met het oog op de nieuwe subsidieregeling Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim), de basis vormt voor de advisering door de betrokken deskundigen. Intensief overleg in de afgelopen vier jaar tussen orgelmakers, orgeladviseurs en de orgelspecialisten van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (voorheen RDMZ) over de uitgangs-

punten en de praktische uitwerking en inzet ervan garandeert een breed draagvlak voor dit beleid ook in de komende decennia.

Een woord van dank is hier op zijn plaats aan alle betrokkenen die direct of indirect hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze beleidsnota. Een aantal van hen heeft, gedelegeerd door de diverse brancheorganisaties en kerkelijke koepels, door zitting te nemen in de werkgroep die deze nota heeft voorbereid, actief meegewerkt aan de totstandkoming van deze tekst. Anderen hebben de teksten kritisch gelezen en voorzien van op- en aanmerkingen. De RACM is alle betrokkenen bijzonder erkentelijk voor deze geleverde inspanningen.

Amersfoort, juli 2007

Kees de Ruiter, directeur RACM

Middelburg, Protestantse Koorkeerk, orgelkas detail ornamentiek

1. NEDERLAND: ORGELTUIN VAN EUROPA"

Met ruim 1600 orgels met monumentale waarde neemt Nederland een unieke positie in. Het grote aantal instrumenten, gemaakt in een periode die ruim 500 jaar bestrijkt, in een diversiteit van stijlen en op een relatief klein gebied is, in vergelijking met andere landen uitzonderlijk en maakt daarmee Nederland tot de "orgeltuyn" van Europa.

Behouden en vernieuwen

Het unieke karakter van het Nederlandse orgellandschap is vooral gelegen in het feit dat de Nederlandse orgelbouw in belangrijke mate is beïnvloed door buitenlandse inbreng maar tegelijkertijd ook een nationaal gezicht heeft gekregen. Veel orgelmakers van buiten Nederland vestigden zich in Nederland om hier een belangrijk deel van hun instrumenten te bouwen. Onder invloed van de lokale artistieke opvattingen en tradities vond een menging plaats van inzichten die leidden tot geheel nieuwe stromingen in de orgelbouw. Daarnaast speelde een belangrijke rol dat tot aan de scheiding van kerk en staat in 1796, de overheid de belangrijkste opdrachtgever voor de orgelmakers was. Daarbij zag men veelal orgelprojecten als een prestigezaak om de macht en het aanzien van de lokale bestuurders te onderstrepen en te tonen.

Amsterdam, Protestantse Noorderkerk

In de 19de eeuw werd het orgel in de protestantse kerken vooral gebruikt als begeleidingsinstrument van de gemeentezang en in de katholieke kerk als begeleider van het koor. De representatieve functie die orgels als eigendom van het openbaar bestuur hadden ging na de scheiding van kerk en staat definitief verloren. Dit verlies van besef van de monumentale rijkdom betekende per saldo een overlevingskans voor tal van instrumenten die, naar de toen geldende maatstaven, als ouderwets werden gezien.

De oude instrumenten werden in de meeste gevallen niet afgedankt maar door uitbreidingen en vervanging van bestaande onderdelen aangepast aan de smaak van de tijd. In de meeste gevallen waren de toevoegingen beperkt en duidelijk herkenbaar in het bestaande ensemble. In andere gevallen volstond men met beperkte herstelwerkzaamheden om het instrument speelbaar te houden voor de eredienst.

Aan het einde van de 19de eeuw komen ontwikkelingen op die een bedreiging vormen voor de klassieke orgelbouw en daarmee voor de historische instrumenten. Orgels werden meer en meer geassembleerd uit toegeleverde materialen, veelal industrieel geproduceerd. Door de economische recessies als gevolg van de beide wereldoorlogen wordt er in de 20ste eeuw niet echt op grote schaal tot vervanging van de oude, niet in de tijdgeest passende, instrumenten overgegaan. Net als in de eeuwen ervoor werden in deze tijd orgels aangepast aan de heersende smaak. Deze wijzigingen werden in veel gevallen ook met toegeleverde materialen van vaak slechte kwaliteit uitgevoerd. Doordat het ambacht in de vergetelheid raakte liet ook de uitvoeringskwaliteit van het werk in veel gevallen te wensen over.

Pas na de Tweede Wereldoorlog komen ontwikkelingen op gang die zouden gaan leiden tot een herwaardering van het klassieke ambacht en het mechanische orgel. De tweede helft van de 20ste eeuw wordt gekenmerkt door een herbezinning op de klassieke orgelbouw. Inspiratiebronnen daarbij vormden de restauraties van historische orgels. De opvattingen en spelregels bij de omgang met beschermde monumenten gaven daarin de koers aan en de op deze wijze opgedane inzichten zijn voedingsbron geworden voor de Nederlandse orgelnieuwbouw, die zich kan verheugen in een grote internationale belangstelling en erkenning. De instrumenten van Nederlandse orgelmakers, vaak geënt op historische voorbeelden, zijn te vinden in alle delen van de wereld.

Al deze ontwikkelingen positioneren het Nederlandse orgelbezit als een schat die met zorg dient te worden omringd. Juist de zichtbare complete wordingsgeschiedenis van instrumenten uit meer dan vijf eeuwen, waarbij soms het werk van ononderbroken generaties orgelmakers uit één familie aanwijsbaar is, maakt dit orgelbezit zo kleur- en luisterrijk. Het Nederlandse orgeldomein is daarmee een bron van inspiratie voor musici, musicologen, orgelmakers en orgelliefhebbers.

Maatschappelijke betekenis en verantwoording

De aandacht die het historische orgel in Nederland krijgt blijkt uit het verschijnen van talloze cd-opnamen, een bloeiend concertleven rondom een groot aantal instrumenten en de vele stichtingen die zich bezig houden met restauratie en onderhoud van orgels.

Daarnaast blijkt de interesse uit de grote hoeveelheden publicaties over instrumenten en hun bespelers, de totstandkoming van centrale databanken met orgelgegevens, het verschijnen van een Nederlandse orgelencyclopedie en wetenschappelijke onderzoeksprojecten via universiteiten en de RACM. De vele orgelliefhebbers, waaronder een nog steeds groeiende groep van buitenlandse orgelstudenten die zich hier verdiepen in het omgaan met het historische orgelbezit en niet in de laatste plaats de belangstelling van het publiek voor concerten, orgeldagen, en orgelexcursies bewijzen dat het Nederlandse orgelbezit een grote aantrekkingskracht uitoefent.

Ook bij de kerkelijke koepelorganisaties is het inzicht ontstaan dat onafhankelijke en specialistische kennis noodzakelijk is voor een doelmatige instandhouding van orgels in kerken. Ter ondersteuning van de kerkbesturen bemiddelen deze organisaties in adequate begeleiding van nieuwbouw, onderhoud en restauratie door vakkundige specialisten. De meeste orgelspecialisten zijn daarnaast aangesloten bij het College van Orgeladviseurs in Nederland. Deze brancheorganisatie zorgt voor verdergaande professionalisering van het orgeladvieswerk en speelt een actieve rol in het opleidingstraject. De orgelspecialisten, optredend namens de eigenaar, zorgen in het kader van een restauratie voor adequate planvorming op basis van

onderzoek en overleg met alle betrokken partijen. Daarnaast zijn zij, in overleg met de opdrachtgever, verantwoordelijk voor de keuze van de orgelmaker die betrokken wordt bij de uitvoering van de plannen. Orgelmakers en orgeladviseurs hebben, in overleg met de RACM, hun rol en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheden vastgelegd in een zogenoemd 'Regulatief' (zie bijlage I).

De belangstelling vanuit de particuliere sector voor het Nederlandse orgelbezit enerzijds en de monumentenzorg anderzijds maken het wenselijk om het specifieke rijksbeleid met betrekking tot de instandhouding van het orgelpatrimonium te verantwoorden en een helder en eenduidig inzicht te geven in de opvattingen en uitgangspunten betreffende waardering, restauratie, onderhoud en beheer van het nationale orgelbestand.

Amsterdam, Nieuwe Kerk

hoogwaardige ambachtelijke bouwwijze en het gebruik van duurzame en functionele materialen enerzijds en een heldere visie op het klankconcept anderzijds, laat deze periode een discrepantie tussen de artistieke muzikale- en architectonische visie en de vooral door economische factoren beïnvloede bouwwijze.

Toch werden in de eerste helft van de 20ste eeuw ook instrumenten vervaardigd die boven het gemiddelde uitstijgen. Zij onderscheiden zich hetzij door een ambachtelijke, traditionele bouwwijze, hetzij door een meer dan middelmatige artistieke visie van de bouwer op vormgeving en klankbeeld.

Het formuleren van waarderingscriteria ter beoordeling van instrumenten uit deze periode is niet eenvoudig; met name een inzichtelijke beoordeling van de artistieke kwaliteiten behoeft objectieve en heldere criteria.

Wederopbouw (1940-1965)

In de Cultuurnota 2001-2004 is aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opdracht gegeven onderzoek te doen naar, en beleid te ontwikkelen voor, de omgang met de architectuur en stedenbouw uit de Wederopbouwperiode (1940-1965). In het kader van dit onderzoek is ook gekeken naar de orgels, die in deze periode zijn gebouwd. Orgels die zich in kerken uit de Wederopbouwperiode bevinden zijn eveneens beoordeeld op hun monumentale waarde. Daarnaast is onderzocht welke orgels uit de periode 1940-1965 in reeds beschermde kerken van voor 1940 kunnen worden opgenomen in de redengevende omschrijving van de desbetreffende kerken.

Utrecht, Protestantse Nicolaïkerk

Criteria voor bepalen van de monumentale waarde: beleidsuitgangspunten

Zowel in het beleid van de RACM als in de opvattingen van de externe deskundigen op het gebied van orgelrestauratie en -conservering ligt de monumentale waarde van orgels niet alleen in de bouwkundige en kunsthistorische aspecten, maar zijn vooral ook de artistieke- en organologische componenten mede bepalend .

Daarbij gaat het niet slechts om de mate van oorspronkelijkheid. Als muziekinstrument is het orgel een werktuig dat onderhevig is aan slijtage. Van tijd tot tijd is onderhoud, herstel of soms zelfs vervanging van onderdelen op beperkte schaal nodig om de bespeelbaarheid te kunnen blijven garanderen. Die noodzaak tot periodieke instandhouding is er altijd geweest. Bovendien is het orgel als muziekinstrument onderhevig geweest aan de steeds veranderende muzikale smaak. Door het wijzigen van de dispositie, het uitbreiden van het aantal registers, het vergroten van klavieromvang en het wijzigen van de intonatie werden de orgels aangepast aan de zich wijzigende wensen van de gebruikers. Daarom zijn de meeste historische instrumenten niet te dateren op één ontstaansfase, maar is er veelal sprake van meerdere, historisch belangrijke fases van aanpassing en verandering. Juist door de herhaalde materiële verjonging hebben

de orgels de tijd getrotseerd. Deze aanpassingen geven vaak het bijzondere karakter en daarmee een specifieke monumentale waarde aan het instrument.

Vaak zijn instrumenten verplaatst of onderdeel geworden van een geheel nieuw concept. Soms resteert alleen nog de oorspronkelijke orgelkas en is het binnenwerk op een later moment vervangen. Soms is een historisch binnenwerk ondergebracht in een moderne kas of, als onderdeel van een groter geheel, toegevoegd aan een al bestaand instrument. Ook zijn wel waardevolle delen hergebruikt schuilgaand in een minder belangrijk of zelfs onbeduidend instrument. Er zal in deze gevallen onderscheid moeten worden gemaakt tussen de verschillende onderdelen om daarmee de monumentale waarden in beeld te krijgen.

De monumentale waarde wordt daarom niet alleen bepaald door de fysieke ouderdom van de onderdelen of het geheel. Ook andere cultuurhistorische waarden zijn van belang. Bij jongere instrumenten zijn dat vooral de specifieke technische karakteristieken die kenmerkend zijn voor het werk van de maker en die daarmee de periode van ontstaan markeren, de architectonische opzet en de aansluiting bij het kerkgebouw, een specifiek klankconcept dat afwijkt van het gangbare of het gebruik van niet gangbare materialen. Daarnaast kan ook de relatie van het instrument met het werk van een specifieke componist, de ontstaansgeschiedenis, de gebruiksfunctie en de daarmee samenhangende locatie mede bepalend zijn voor de monumentale waarde en de beschermenswaardigheid van het instrument.

Bovenstaande overwegingen spelen een rol bij de waarderingscriteria voor orgels. Deze overwegingen vormen de basis voor de omschrijving van de monumentale waarden op grond waarvan de subsidiabiliteit van uit te voeren werkzaamheden kan worden vastgesteld.

Monumentale waarden

In de Monumentenwet 1988 wordt onder monumenten verstaan alle voor tenminste 50 jaar vervaardigde zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. Alleen onroerende monumenten kunnen door inschrijving in het monumentenregister worden beschermd. Orgels zijn in beginsel onderdeel van het gebouw waarin ze zich bevinden. Indien het een als beschermd monument aangewezen gebouw betreft, deelt het orgel in die bescherming. Orgels die naar het oordeel van de minister van voldoende monumentale waarde zijn, staan vermeld in de redengevende omschrijving van de rijksmonumenten waarvan ze deel uitmaken.

Middelburg, Protestantse Koorkerk, (lege)orgelkas

Om te bepalen of het orgel voldoende monumentale waarde heeft gelden, naast de wettelijke voorwaarde dat het object minstens 50 jaar oud dient te zijn, de volgende criteria en overwegingen:

1. Ouderdom:

- De (hoge) ouderdom

2. Schoonheid:

- architectonische opzet (ook de samenhang tussen orgelkas en ruimte)
- decoratie en afwerking (beeldhouwwerk, snijwerk, kleurige afwerking, luiken)
- klank

3. Betekenis voor de wetenschap:

- van betekenis voor de kunsthistorie, musicologie en organologie
- wetenschappelijk belang van het instrument vanwege de technische aanleg, gebruikte materialen, bouwkundige constructie etc.

4. Cultuurhistorische betekenis:

- belang van het object als bijzonder manifest van maatschappelijke, culturele, economische en/of geestelijke ontwikkelingen
- belang van het object als bijzonder voorbeeld van technische en/of typologische ontwikkelingen

5. Technische- en architectonische gaafheid:

- authenticiteit in de zin van: in overeenstemming met de oorspronkelijke aanleg en de mate van conservering
- fysieke gaafheid van de samenstellende elementen

6. Zeldzaamheid:

- belang van het object wegens architectonische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid of bijzondere ouderdom
- uitzonderlijk belang van het object wegens één of meer van de onder punt 2 tot 5 genoemde kwaliteiten

3. INSTANDHOUDINGSBELEID

Uitgangspunt bij het in stand houden, dat wil zeggen het onderhouden en restaureren, van monumentale orgels is het maximale behoud van het oude materiaal en het historisch gegroeide klankbeeld. Wanneer sprake is van slechts een incidentele ingreep in het klankbeeld, kan deze ongedaan gemaakt worden, indien handhaving een aantasting van de monumentale waarden betekent of een verantwoorde technische instandhouding van het orgel in de weg staat. Indien er sprake is van een totale verandering van het klankbeeld in een latere fase in de bouwgeschiedenis, is het uitgangspunt gericht op het handhaven van de gegroeide toestand. Reconstructies zijn slechts bij hoge uitzondering aan de orde en horen het resultaat te zijn van zorgvuldige afwegingen van alle factoren en overleg met alle betrokkenen. Het inruilen van een latere klankstilistische eenheid voor een "originele", in de betekenis van "authentieke", toestand wordt niet nagestreefd. Het beleid laat in de praktijk voldoende ruimte voor eventuele nieuwe toevoegingen voor zover die in de stijl van het oorspronkelijke werk en zonder aantasting van het oude materiaal te realiseren zijn.

Uitgangspunten bij restauratie

1. restauraties dienen sober en doelmatig te zijn
2. conserveren gaat voor restaureren en
3. restaureren gaat voor reconstrueren

Oud versus authentiek

In de pioniersjaren van het restaureren vlak na de Tweede Wereldoorlog maakte men bij een restauratie meestal van de gelegenheid gebruik om de oorspronkelijke toestand van het orgel te reconstrueren. In vrijwel alle gevallen ging hierbij, door een gebrek aan kennis van het oude orgelmakersambacht en onvoldoende documentatie en onderzoek, waardevol historisch materiaal verloren. Bovendien werd niet geschroomd om ruim gebruik te maken van moderne materialen en constructies. Dit leidde tot een streven naar integratie van oud en nieuw, enerzijds om recht te doen aan de historie, anderzijds om toch vooral aan te sluiten bij de wensen van de gebruikers. Met de beste bedoelingen is zo nog lang geprobeerd het oude te verbeteren.

Resultaat van het keer op keer aanpassen van de klank aan de heersende muzikale smaak en de reconstructieve restauraties van vlak na de oorlog is dat in ons land vrijwel geen instrumenten meer te vinden zijn waarvan de klank nog de oorspronkelijke is. Daarvoor in de plaats is echter wel een fenomeen ontstaan dat uniek is voor het historische orgel: namelijk geëvolueerde of 'oude' klank. Oude of geëvolueerde klank is het resultaat van ingrepen in het klankbeeld door opeenvolgende orgelmakers en de invloed van het verouderingsproces van het pijp materiaal. Deze klanktechnische factoren zijn niet te reproduceren en ook niet meer terug te brengen als ze eenmaal zijn gewijzigd. Oude klank maakt de geschiedenis van het orgel hoorbaar en is daarom het belangrijkste te waarderen aspect.

Om dat met een voorbeeld te illustreren: in Krewerd bevindt zich een van de oudste orgels van ons land, nog volop bespeelbaar en decennia lang gezien als het prototype van het laatmiddeleeuwse orgel. De luidheid van het instrument werd uitgelegd als authentiek en karakteristiek voor de periode van ontstaan. We moeten echter constateren dat juist de wijzigingen uit latere tijd, niet alleen aan het instrument zelf maar ook aan de akoestiek van het gebouw, het huidige klankbeeld hebben opgeleverd. Een klankbeeld dat door de vele ingrepen niet meer het oorspronkelijke is, maar dat daardoor zeker niet minder interessant of waardevol is. We bespeuren immers ontroerende klankschoonheid in dit oude orgel.

De laatste decennia is er sprake van een zich geleidelijk wijzigende koers in de restauratiepraktijk. Het restaureren in de vorm van reconstructie heeft in de meeste gevallen plaats gemaakt voor het conserveren van een bestaande toestand. In feite is er een nieuwe betekenis gegeven aan het begrip 'oud'. Dit begrip heeft nu de betekenis van historische gelaagdheid, evolutie en groei gekregen. Op een dergelijke manier gedefinieerd laat 'oud' zich echter moeilijk verbinden met 'authentiek' en daarmee ook met wat wordt verstaan onder authentiek musiceren. Immers, dat wat de geschreven bronnen ons leren over de wijze waarop de instrumenten in het verleden werden gebruikt, strookt vaak niet met de wijze waarop het in de loop der tijd veranderde orgel optimaal tot zijn recht komt. De restauratieopvatting, waarbij het orgel moet worden teruggebracht in een vroegere toestand op grond van uit geschreven bronnen verkregen opvattingen met betrekking tot 'authentieke' gebruiksmogelijkheden is vanuit het oogpunt van monumentenzorg niet langer te verdedigen.

Behouden of vernieuwen?

1. behoud van een gegroeid concept
2. reconstructie alleen als completering van een aanwezig klankconcept

De huidige restauratiefilosofie gaat uit van het accepteren en respecteren van de historisch gegroeide situatie waarin het monument thans verkeert. Het beginsel 'behouden gaat voor vernieuwen' is richtinggevend bij het opstellen voor beleidslijnen betreffende onderhoud en restauratie van alle monumenten.

Toch behoeft dit uitgangspunt bij muziekinstrumenten een nuancering: juist waar het gaat om historische- en artistieke waarden en concepten kan een latere toevoeging of wijziging zodanig disfunctioneren of verstoringen werken dat dit als een inbreuk op demonumentale waarden kan worden gezien.

Het is te vergelijken met een barok-orkest waaraan in plaats van een klavecimbel een piano, een typische representant van instrumentale ontwikkelingen in de late 19de eeuw, wordt toegevoegd. Volume, basistoonhoogte en timbre van het instrument lenen zich niet voor vermenging met de klankkleur van het barokensemble.

Amerongen, Kasteel

Bij het restauratieplan zal op basis van een gedegen historisch en technisch onderzoek een beeld gevormd moeten worden van het muzikale en technische concept dat wordt aangetroffen. De historische 'lagen' moeten verkend worden en elk op hun betekenis worden gewaardeerd.

In sommige gevallen zal het oorspronkelijke klankbeeld of de technische aanleg in het verleden definitief zijn omgebogen in een nieuwe richting. Het betreft dan niet incidentele vervangingen of toevoegingen, maar een herontwerp met een nieuwe klankgeving op basis van een integrale herziening van het nog aanwezige oudere materiaal. In dit soort gevallen is het niet gewenst de latere wijzigingen bij een restauratie ongedaan te maken.

In een aantal andere gevallen is er sprake van beperkte wijzigingen of uitbreidingen.

Alleen daar waar duidelijk sprake is van een technische noodzaak, of van later toegevoegde storende elementen in een verder gaaf bewaard ouder concept, is een herziening te overwegen. Als dan onmisbare schakels in het klankbeeld of de technische aanleg ontbreken is completering, door middel van reconstructie van verdwenen onderdelen, op basis van gedegen onderzoek, een legitieme keuzemogelijkheid.

Akoestiek en situering in het gebouw

- 1. de akoestiek van de ruimte, waarin het orgel is geplaatst, is een wezenlijk onderdeel van de orgelklank**
- 2. wijzigingen in de akoestische situatie hebben direct gevolgen voor de klank**
- 3. orgelklank aanpassen aan een nieuwe situatie is zonder verlies van monumentale waarden niet mogelijk**

De klankgeving van een orgel wordt in grote mate bepaald door technische ingrepen aan het pijpwerk waardoor de klank akoestisch wordt ingebed in de bestaande ruimte, de zogenaamde intonatie. De akoestische eigenschappen van het gebouw hebben een grote invloed op de beleving van de klank. Degene die verantwoordelijk is voor de uiteindelijke klankgeving, de intonateur, zal proberen een optimale balans te vinden tussen deze ruimtelijke invloeden en de klankgeving van het pijpwerk.

In een aantal gevallen staat een instrument echter in een akoestische omgeving, die niet of nauwelijks meer overeenkomt met de oorspronkelijke toestand. Door wijzigingen van het interieur, veranderingen aan plafonds, wanden en vloeren, vergroting of verkleining van het gebouw, wijziging van het binnenklimaat of verplaatsing van het orgel binnen het gebouw of naar een nieuwe locatie, kunnen omstandigheden ontstaan die de klankprestatie negatief beïnvloeden.

Indien een orgel in een gewijzigde omgeving staat, of wordt geplaatst, zal de historische klankgeving risico lopen. Wanneer zou worden besloten de klank aan te passen aan de nieuwe ruimte zou dit gepaard gaan met ingrepen die de oude klank definitief zullen aantasten. Om die reden is dan ook zeer grote terughoudendheid, met betrekking tot dergelijke ingrepen in de klankgeving in een gewijzigde akoestische situatie, op zijn plaats.

Bij elke ingreep in het klinkend resultaat spelen bovendien ook subjectieve factoren een rol in de beleving van de relatie tussen ruimte en klank. Ook deze subjectieve factoren vormen een bedreiging voor oude (lees: geëvolueerde) klank als karakteristiek, maar kwetsbaar en ongrijpbaar element van de monumentale schoonheid. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd dat respect voor en handhaving van het bestaande geëvolueerde klankbeeld gaat voor het veranderen van die klank. Ook voor dit belangrijke immateriële aspect geldt daarom dat behouden gaat voor vernieuwen.

Onderhoud en beheer

Een eenmaal gerestaureerd monument kan door regelmatige inspectie en systematisch onderhoud in goede staat gehouden worden. Hiermee kunnen dure restauraties worden voorkomen. Dit idee ligt ten grondslag aan het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim) dat sinds 2006 van kracht is. Het Brim is de opvolger van het Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten (Brom) en het Besluit rijkssubsidiëring restauratie monumenten 1997 (Brrm 1997). Voor de instandhouding van orgels is naast goed en regelmatig onderhoud ook goed beheer en een goed binnenklimaat van belang.

Etten (Gld.), Protestantse kerk, detail snijwerk met houtworm aantasting

Een restauratie van het interieur van het gebouw en een veranderde gebruiksfunctie kunnen bedreigend zijn voor de instandhouding van orgels.

Restauratie van het gebouw

Wanneer het gebouw waarin het orgel zich bevindt inwendig wordt gerestaureerd is het orgel meestal in gevaar. Wanneer veel stofvorming te verwachten is, dient het orgel tijdig goed te worden ingepakt. Stof en ander bouwvuil kan desastreuze gevolgen hebben voor het functioneren van het instrument. Door deze vervuiling wordt niet alleen de optimale werking van mechanieken negatief beïnvloed, maar kan ook de klankgeving ernstig worden aangetast. Om schade te voorkomen wordt dan ook geadviseerd om het in- en uitpakken te laten begeleiden door een ervaren orgelmaker. In sommige gevallen is het zelfs aan te bevelen het binnenwerk van het orgel gedeeltelijk te demonteren.

Wijziging van de functie van het gebouw en overplaatsing

Wanneer het gebouw waarin het orgel zich bevindt een andere functie krijgt of wanneer de functie van het gebouw wordt uitgebreid, kan dat bedreigend zijn voor de instandhouding van het orgel. Met name het beheer en gebruik van het orgel komen onder druk te staan en de klimatologische omstandigheden zullen bij ander en frequenter gebruik van een kerkgebouw ongunstiger worden. Hoewel dit een laatste redmiddel is zal het in uitzonderlijke gevallen onontkoombaar zijn dat het instrument moet worden overgeplaatst naar een ander gebouw. Verwijdering van een orgel geldt als een wijziging van het monument, waarvoor een monumentenvergunning zal moeten worden aangevraagd. Dat geldt ook bij verplaatsing van het orgel binnen het gebouw. Hoe met het orgel omgegaan dient te worden, zal in de vergunningvoorschriften worden vastgelegd.

Als vergunningvoorschrift zal kunnen gelden dat de demontage en verplaatsing door een voldoende gekwalificeerde en ervaren orgelmaker dient te gebeuren. Wanneer het orgel tussentijds moet worden opgeslagen, verdient opslag bij een orgelmaker de voorkeur.

Om het klankbeeld overeind te houden, zal de nieuwe locatie zoveel mogelijk overeen moeten stemmen met de oude en zal het orgel qua grootte geschikt moeten zijn voor de nieuwe locatie. Vanuit oogpunt van monumentenzorg is het onwenselijk om de klankgeving aan te passen vanwege gewijzigde akoestische omstandigheden.

Bij verplaatsing binnen het gebouw, bijvoorbeeld bij terugplaatsing van een eerder verplaatst orgel op de oorspronkelijke plaats of vanwege een verbouwing van het gebouw, dient te worden gelet op bouwkundige zaken; orgels zijn bijzonder zware objecten. Ook dient rekening te worden gehouden met akoestiek en klimatologische omstandigheden bij verplaatsing binnen het gebouw.

Vergunningvoorschriften kunnen ook betrekking hebben op de opslag en de herplaatsing van een orgel dat niet in een rijksmonument zal eindigen. Wel dient bedacht te worden dat een orgel dat wordt herplaatst in een gebouw dat geen rijksmonument is, in de nieuwe situatie niet langer beschermd zal zijn. Is het gebouw een rijksmonument, dan zal het orgel na herplaatsing als bestanddeel van dat gebouw beschermd zijn.

Subsidiabele kosten instandhouding

De kosten die voor de instandhouding van een orgel worden gemaakt zijn in beginsel subsidiabel in het kader van het Brim. In de 'Leidraad Brim subsidiabele instandhoudingskosten' (zie bijlage II) is aangegeven welke kosten subsidiabel zijn en welke niet.

De uit te voeren werkzaamheden dienen te worden opgenomen in het Periodiek Instandhoudingsplan (PIP) dat een periode van zes jaar bestrijkt. Het PIP dient overigens wel betrekking te hebben op het gehele beschermde monument, dus ook op de rest van het gebouw waarin het orgel zich bevindt. De beoordeling vindt plaats aan de hand van een door de eigenaar in te dienen inspectierapport. De RACM stelt voor deze rapportage een specifiek model ter beschikking (zie bijlage III).

Voor het reguliere onderhoud als stemmen en afregelen zijn bij de aanvraag geen aanvullende gegevens nodig. Bij omvangrijk herstel en ingrijpende werkzaamheden (restauratiewerkzaamheden) is een restauratierapport vereist dat is opgesteld door een orgeldeskundige. De richtlijnen voor restauratie als hierna omschreven zijn hierbij van toepassing.

Het schilderwerk aan de orgelkas is alleen subsidiabel indien dit geen schade toe kan brengen aan het achterliggende instrument. Vrijwel altijd kunnen dergelijke werkzaamheden echter bedreigend zijn voor het functioneren van het instrument. Hierbij dient te worden gedacht aan vervuiling van het binnenwerk en beschadigingen aan het meubel en het frontpijpwerk. In de praktijk zal het er doorgaans op neerkomen dat alleen schilderwerk dat deel uitmaakt van een algeheel herstel van het orgel subsidiabel is.

Omdat veel schade aan orgels ontstaat door een slecht binnenklimaat in het gebouw zijn de kosten die voor de regeling van het binnenklimaat moeten worden gemaakt geheel of gedeeltelijk subsidiabel. Daarvoor geldt wel als voorwaarde dat er een goedkeuring door de RACM is gegeven of dat de maatregelen

op advies van de RACM worden getroffen. De reden hiervoor is dat maatregelen ter plaatse van het orgel of onjuist gebruik van meet- en regelapparatuur kwalijke gevolgen kunnen hebben voor het orgel. Te denken valt aan schimmelvorming en aantasting door ongedierte en het kromtrekken van houten onderdelen door luchtbevochtiging in of nabij het orgel.

Het stemmen van een orgel dient bij voorkeur zo weinig mogelijk plaats te vinden omdat stemmen, hoe zorgvuldig ook uitgevoerd, altijd het risico van schade met zich mee brengt. Eenmaal per jaar kan het orgel worden bijgestemd (zogenaamde kleine stemming) en kan de mechaniek worden afgeregeld. Een integrale stembeurt dient bij voorkeur niet vaker dan éénmaal in de drie tot vijf jaar plaats te vinden. Het stemmen van de tongwerken buiten de reguliere jaarlijkse onderhoudsbeurt, bijvoorbeeld voor concerten, is niet subsidiabel. De reguliere onderhoudsbeurt is subsidiabel.

Subsidiabele kosten bij reconstructie van onderdelen

Indien daarvoor een technische noodzaak is of wanneer dat de aanwezige monumentale waarden ten goede komt, zijn de kosten voor reconstructie van verdwenen onderdelen onder bepaalde voorwaarden subsidiabel.

De volgende richtlijnen worden hierbij door de minister gehanteerd:

Orgels van voor 1750 (hoge zeldzaamheidswaarde)

1. Niet het aantal oude pijpen maar het aantal oude registers t.o.v. het totaal aantal registers na restauratie/reconstructie (en eventuele uitbreiding) vormt de grondslag voor de vaststelling van de subsidiabele kosten, omdat de zogenaamde samengestelde vulstemmen (met meerdere pijpen voor één toets) hierbij een vertekend beeld geven. Oude registers zijn die registers die in de bouwfase waarop de reconstructie teruggaat in het orgel aanwezig waren. Het woord 'oud' moet in het nu volgende in deze zin worden begrepen.
2. Indien van een orgel meer dan 50% van de registers oud is, is de restauratie c.q. reconstructie van het pijpwerk volledig subsidiabel, waarbij
  - a. een enkelvoudig register als oud wordt gerekend, indien meer dan 60% van de pijpen van dit register nog aanwezig is en
  - b. een meerkorig bezet register (vulstem) als oud wordt gerekend, indien meer dan 30% van de pijpen van dit register nog aanwezig is.
3. Indien 50% tot 20% van de registers oud is, worden de subsidiabele kosten voor de restauratie c.q. reconstructie van het pijpwerk bepaald door de deelbreuk: oude registers gedeeld door het totaal aantal registers na restauratie/reconstructie (en eventuele uitbreiding).
4. Indien minder dan 20% van het aantal registers oud is, wordt het pijpwerk als nieuw beschouwd, ook wanneer eventueel restanten van oud pijpwerk zijn gebruikt. In die gevallen heeft het pijpwerk onvoldoende monumentale waarde en zijn de werkzaamheden derhalve dan ook niet subsidiabel.
5. Alleen in het bovengenoemd geval 2 wordt de reconstructie van windladen, mechanieken en windvoorziening bij deze orgels volledig gesubsidieerd om het monumentale pijpwerk zinvol (=klinkend) in stand te kunnen houden.

Orgels na 1750

De subsidiabele kosten voor reconstructie worden als volgt berekend:

1. wanneer meer dan 50% van de registers oud is worden de subsidiabele kosten van reconstructie van pijpwerk en overige onderdelen bepaald op hetzelfde percentage (percentage oude registers t.o.v. totaal aantal registers na restauratie/reconstructie).
2. Wanneer 50% tot 20% van de registers oud zijn, zijn alleen de kosten van reconstructie van het pijpwerk subsidiabel, tot hetzelfde percentage (percentage oude registers t.o.v. totaal aantal na restauratie).
3. wanneer 20% of minder registers oud zijn, zijn de kosten voor reconstructie van pijpwerk en overige onderdelen niet subsidiabel.

Zonnemaire, Hervormde kerk

4. LEIDRAAD INSTANDHOUDING

Advisering

Wanneer de werkzaamheden voor de instandhouding het reguliere onderhoud te boven gaan en het werk het karakter heeft van een restauratie dient er een restauratieplan te worden opgesteld. Omdat de restauratie van orgels om specialistische kennis vraagt is voor het opstellen van een dergelijk plan de inzet van een ervaren orgeldeskundige van groot belang.

De minister (namens deze de RACM) adviseert doorgaans over vergunningaanvragen voor orgelrestauraties (artikelen 11 en 16 van de Monumentenwet 1988). Dit advies wordt door de gemeente bij de vergunningverlening betrokken. Werkzaamheden aan monumenten worden begeleid door het college van B&W van de gemeente waarin het monument zich bevindt. Gezien de specifieke kennis die bij orgelrestauraties nodig is, treden de specialisten van de RACM hierbij in de praktijk meestal op als adviseur.

Bij van rijkswege gesubsidieerde restauraties zal begeleiding door de RACM kunnen plaatsvinden op grond van de voorschriften, verbonden aan de subsidiebeschikking (artikel 28 van het Brim).

Ingeval van een subsidieaanvraag worden de subsidiabele kosten namens de minister vastgesteld door de RACM. Doorgaans zullen werkzaamheden waarover de minister in de vergunningprocedure negatief heeft geadviseerd niet subsidiabel zijn.

Gezien de specialistische aard van de instandhoudingswerkzaamheden aan orgels is het aan te bevelen het restauratieplan op te laten stellen door een orgeladviseur met ervaring op het gebied van orgelrestauraties. Als basis van het restauratieplan dient een gedetailleerde beschrijving van de historie van het orgel en een van de aangetroffen onderdelen en een beschrijving van de geconstateerde gebreken. De RACM adviseert meerdere offertes op te vragen op basis van het restauratieplan van de orgeldeskundige.

De werkerreinen, en de daaruit voortvloeiende werkafspraken, van de diverse betrokken specialisten zijn in een Regulatief vast gelegd dat door de meeste in Nederland werkzame orgeladviseurs en orgelmakers wordt gehanteerd (zie bijlage I).

Het is bij orgelrestauraties gebruikelijk dat de orgeladviseur in samenwerking met de orgelmaker en de orgelspecialist van de RACM onderzoek doet aan het instrument na demontage. Met de resultaten van dit onderzoek worden de uitgangspunten van de restauratie getoetst en kunnen de werkzaamheden inhoudelijk worden gedetailleerd. Bovendien levert dit onderzoek ook informatie op ten behoeve van restauraties van andere orgels. Om die reden zijn de kosten voor onderzoek door de orgeladviseur en de orgelmaker subsidiabel. De RACM krijgt deze kennis graag in de vorm van een restauratierapportage ter beschikking gesteld ten behoeve van toekomstige restauraties en de rol van de RACM als nationaal kennisinstituut. Ingeval van subsidieverlening zal overlegging van een restauratierapportage uiterlijk bij de geldelijke eindverantwoording dienen te geschieden.

Soms wordt een op handen zijnde restauratie aangegrepen om wijzigingen aan het instrument door te voeren. Het gaat hierbij vaak om uitbreiding of wijziging van klavier-omvangen, het plaatsen van nieuwe registers, aanbrengen van zwelkasten of andere aanpassingen aan het instrument die verband houden met het praktische gebruik.

Aanpassing of uitbreiding van het instrument zal in geen geval mogen ingrijpen in het historisch waardevol materiaal. Dat geldt dan niet alleen voor materiële zaken maar ook voor minder grijpbare, maar wel meetbare aspecten zoals de windhuishouding, de klankgeving en het uiterlijk van het instrument. Elke ingreep dient bovendien reversibel te worden uitgevoerd.

Grotere toevoegingen als bijvoorbeeld een vrij pedaal dienen los van het orgel te worden geplaatst en van

een eigen windvoorziening te zijn voorzien. Aard en omvang van de eventuele uitbreiding dienen proportioneel afgestemd te zijn op het bestaande werk.

Richtlijnen restauratie

Onder restauratie wordt verstaan: instandhoudingswerkzaamheden die het normale onderhoud te boven gaan en die noodzakelijk zijn voor het behoud van het instrument. De te herstellen onderdelen verkeren in een constructief slechte toestand, of het herstel is nodig om andere in slechte staat verkerende onderdelen te kunnen herstellen. De restauratie is sober en doelmatig en passend bij de aard en karakteristieken van het onderhavige instrument waarbij de voorgenomen werkzaamheden gebaseerd zijn op uitvoerig onderzoek en documentatie.

Bij de restauratie van een orgel komen veel partijen samen: de eigenaars, de bespelers, de orgeladviseur, de orgelmaker, de burgerlijke gemeente en de RACM. Daarnaast zijn soms ook schilderbedrijven, architecten, klimaatdeskundigen en installateurs bij het werk betrokken. De diverse deelnemers hebben hierin verschillende verantwoordelijkheden en belangen. Uitgangspunt voor de restauratierichtlijnen is de restauratie- en instandhoudingsfilosofie van de RACM, zoals in deze beleidsnota is verwoord.

De restauratie valt uiteen in twee stadia:

- A. restauratievoorbereiding
- B. uitvoering herstelwerkzaamheden

Overlangbroek, Protestantse kerk, graffiti als bouwhistorische info

Ad A. De restauratievoorbereiding

Indien het niet meer mogelijk blijkt het orgel met het reguliere jaarlijkse onderhoud in goede staat te houden zijn ingrijpendere werkzaamheden nodig. Hiervoor dient een restauratieplan te worden opgesteld. De RACM adviseert dit plan te laten opstellen door een orgeldeskundige met ervaring op het gebied van orgelrestauraties. Dit plan beschrijft de bouwgeschiedenis van het orgel, de technische aanleg van het orgel, de geconstateerde gebreken en bevat een gedetailleerde omschrijving van de uit te voeren werkzaamheden. Op basis van dit plan kunnen offertes worden aangevraagd. De RACM adviseert meerdere offertes aan te vragen bij orgelmakers met ervaring met orgelrestauraties. Door het aanvragen van meerdere offertes wordt een gezonde concurrentie bewerkstelligd en meer inzicht verkregen in de prijsvorming, dit alles ten behoeve van een sobere en doelmatige uitvoering van de voorgenomen werkzaamheden. Nadat de offertes zijn beoordeeld en een orgelmaker is gekozen kan het definitieve restauratieplan verder worden uitgewerkt.

Ingrijpende werkzaamheden aan een orgel zijn altijd vergunningplichtig. Bij de aanvraag voor een monumentenvergunning worden het uitgewerkte restauratieplan en de bijbehorende werkomschrijving van de gekozen orgelmaker ingediend. Indien er wijzigingen in de aanleg zijn voorzien dient uit de stukken te blijken wat de gevolgen zijn voor de bestaande aanleg. In dat geval kan worden gevraagd om foto's en tekeningen van de oude en nieuwe situatie.

Voor een subsidieaanvraag in het kader van het BRIM is bij uitgebreide werkzaamheden naast het restauratieplan en de gekozen offerte een begroting van de totale kosten benodigd. De RACM adviseert deze begroting in samenwerking met een orgeladviseur op te laten stellen.

Voorbesprekingen

De aanleiding voor een restauratie is vrijwel altijd een gebrekkig of onbetrouwbaar functioneren van het orgel. De gebruiker van het instrument, de organist, zal door de dagelijkse omgang met het instrument weten wat de gebreken zijn. Ook de orgelmaker die het instrument in onderhoud heeft zal deze gebreken goed kennen. Het ligt daarom voor de hand dat een bij het project betrokken adviseur eerst informatie inwint over deze gebreken. De adviseur kan ook een inschatting maken van de van de klimatologische en akoestische omstandigheden binnen het gebouw en de functie van het orgel en het gebouw.

Onderzoek en documentatie

Het onderzoek en de documentatie in de voorbereidende fase heeft twee doelen: het vormt een beschrijving van het instrument en de basis voor een restauratieplan. De documentatie van de aangetroffen toestand is meer dan alleen een beschrijving door de adviseur. Ook tijdens de demontage zullen orgelmaker en adviseur de staat van het orgel voor restauratie nauwgezet dienen bij te houden door middel van beschrijving, tekeningen en foto's. Daarbij is het van belang, dat de onderdelen die na restauratie niet meer in het orgel terugkeren, nadrukkelijk worden vermeld en gedocumenteerd. De documentatie van dit onderzoek is niet alleen van belang bij de onderhavige restauratie, maar ook voor algemene kennis betreffende orgelmaker en orgeltype en kan als basis dienen voor restauraties van vergelijkbare instrumenten.

- Een restauratieplan bij uitgebreide werkzaamheden bevat:
De bouw- en veranderingsgeschiedenis van het orgel waarin wordt beschreven door wie en wanneer het orgel is gebouwd, wanneer en door wie verbouwingen en eerdere restauraties hebben plaatsgevonden en wat de aard van die werkzaamheden was.
- Technische beschrijving waarbij de onderdelen worden beschreven en gedateerd en de gebreken duidelijk worden vermeld.
- Een herstelplan waarin wordt beschreven hoe de gebreken dienen te worden hersteld. Belangrijk is de verantwoording van het plan, waarbij de uitgangspunten goed worden beargumenteerd waarbij het rapport de status van bestek heeft.

Koewacht, RK kerk, pijpwerk oxidatie

De formulering en volledigheid van het restauratieplan zijn van groot belang voor het verkrijgen van goede vergelijkbare offertes. Om volledigheid te waarborgen wordt aanbevolen om te werken met een standaardcontrolelijst (zie bijlage III)

Het restauratieplan zal aanvankelijk in veel gevallen een voorlopig karakter hebben. Omdat het instrument meestal nog niet is gedemonteerd zullen bepaalde onderdelen door slechte bereikbaarheid niet goed kunnen worden onderzocht. Bovendien moet het orgel na het onderzoek tot aan de aanvang van de werkzaamheden nog geruime tijd goed bruikbaar blijven, zodat bijvoorbeeld uitgebreid onderzoek naar het pijpwerk vanwege de invloed op de stemming niet plaats kan vinden.

Het is de gewoonte om de orgelmaker die het instrument in onderhoud heeft uit te nodigen tot het doen van offerte, mits deze aantoonbare ervaring heeft met vergelijkbare werkzaamheden. Het is de taak van de adviseur ervoor zorg te dragen dat gekwalificeerde en voldoende ervaren orgelmakers worden benaderd voor het uitbrengen van een offerte.

In deze fase kunnen de orgelmakers in kwestie het orgel voor eigen rekening nader onderzoeken. De adviseur is hierbij altijd aanwezig. Wanneer er zaken worden ontdekt die gevolgen hebben voor het voorlopige restauratieplan, zal de adviseur dit meedelen aan de opdrachtgever en aan de andere orgelmakers. De offertes worden door de opdrachtgever gelijktijdig geopend in het bijzijn van de adviseur.

Met de geselecteerde orgelmaker wordt het definitieve restauratieplan verder uitgewerkt. Het restauratie-uitgangspunt blijft ongewijzigd, maar de onderdelen worden, indien noodzakelijk, nader onderzocht. De fotodocumentatie speelt hierbij een belangrijke rol. Hierin is een rol weggelegd voor zowel adviseur als orgelmaker.

Te denken valt aan:

- Foto's bij aanvang demontage. Vastleggen van aangetroffen toestand.
- Foto's van belangrijkste gebreken.
- Foto's van onderdelen die alleen na demontage zichtbaar zijn (waaronder pijpwerk inscripties).

Overlangbroek, Protestantse kerk, detail speelmechaniek

Het is aan te bevelen ook foto's op te nemen in het definitieve restauratieplan.

Onderzoek en documentatie kunnen als basis dienen voor verder onderzoek in groter verband en als materiaal voor publicatie. Daarbij is bronvermelding essentieel. Over auteursrechten zullen tussen orgelmaker en adviseur duidelijke afspraken moeten worden gemaakt.

Met de uit het aanvullende onderzoek verkregen gegevens kan een definitieve werkschrijving, inclusief een begroting, worden opgesteld. Deze stukken kunnen worden ingediend ten behoeve van de vergunningverlening en de vaststelling van de subsidiabele kosten.

Door het doen van nader onderzoek in de voorbereidende fase kan worden voorkomen, dat er in de begroting een teveel aan stelposten wordt opgenomen. Indien werkzaamheden in onderaanneming worden uitgevoerd dienen de werkzaamheden en de daaruit voortvloeiende kosten expliciet in de offerte te worden vermeld. De RACM adviseert om in de voorbereidende fase melding te maken van eventuele onderaanneming.

Het onderzoek wordt uiteraard voortgezet tijdens de werkzaamheden. Dit kan vragen beantwoorden die bij het vooronderzoek onbeantwoord zijn gebleven. In enkele gevallen kan dit ook aanleiding geven tot bijstellen van de restauratie-uitgangspunten. Bedacht moet worden dat wijzigingen in het restauratieplan kunnen leiden tot een nieuwe vergunningaanvraag. Dit gebeurt altijd in overleg met de opdrachtgever, de gemeente en de RACM. Alle overwegingen die leiden tot een herziening van de vergunningverlening, dienen nader te worden gedocumenteerd en te worden voorzien van een duidelijke argumentatie.

Ad B. Uitvoering herstelwerkzaamheden

Overleg

De RACM adviseert om gedurende de restauratieproces een aantal bouwvergaderingen te houden waarbij naast eigenaar, eventuele adviseur en uitvoerder, ook vertegenwoordigers van de gemeente en de specialisten van de RACM aanwezig zullen zijn.

Documentatie

- Het opmeten van de diverse onderdelen zal voor zover nodig bij voorkeur geschieden door de orgelmaker of de RACM, in overleg met de adviseur.
- Het inscriptieonderzoek gebeurt door de adviseur, in overleg met de orgelmaker en de RACM.

Herstel van orgelkas – schilderwerk – elektrische voorzieningen

Het is aan te bevelen om een kleurenonderzoek te laten verrichten aan de orgelkas, ongeacht of het orgel opnieuw wordt geschilderd. Ook bij de kleurige afwerking geldt dat behoud voor vernieuwen gaat. Voor kleurenonderzoek is het raadzaam een gespecialiseerde kleurendeskundige in te schakelen. De kosten voor dit onderzoek zijn subsidiabel. Het wijzigen van de aanwezige kleur is vergunningplichtig, ook wanneer een oudere afwerking wordt gereconstrueerd.

Het is belangrijk dat bij schilderwerk de werkzaamheden van schilder en orgelmaker goed gecoördineerd worden. De adviseur kan hierin een belangrijke rol spelen. Voorkomen moet worden dat het orgel na terugplaatsing van de gerestaureerde onderdelen risico loopt op schade door schilderwerkzaamheden. Dit laatste geldt ook bij werkzaamheden van de installateur(s). Het is aan te bevelen dat de orgelmaker overleg heeft met de installateurs over het aanbrengen van installaties en verlichting.

- Indien de kas opnieuw wordt geschilderd gebeurt dat bij voorkeur in een kleurstelling die aansluit bij het gekozen restauratie-uitgangspunt.
- Bij het opnieuw schilderen is het gewenst een kleuronderzoek te laten uitvoeren door een kleurendeskundige.
- Bij het opnieuw schilderen dienen, indien mogelijk, de bestaande kleurlagen te worden gehandhaafd.
- Elektrische installaties mogen het orgel niet ontsieren. Er wordt daarom aanbevolen deze zoveel mogelijk buiten de orgelkas te installeren.

Windladen

In de afgelopen decennia zijn vooral op het gebied van windlade-restauraties diverse methodes gevolgd. Dit is dan ook het meest kwetsbare deel van het orgel dat zeer gevoelig is voor invloeden van vocht en temperatuur. Het probleem ligt niet zozeer in de constructie van de windlade als wel in de voor orgels slechte klimatologische omstandigheden in de kerken.

Uitgangspunt voor iedere laderestauratie is echter, dat de klimatologische omstandigheden in het gebouw niet bedreigend zijn voor het orgel. Er zal dus eerst moeten worden gezocht naar verbetering van die omstandigheden en daarna indien nodig naar conserverende ingrepen aan de windlade.

- Windladen worden zo veel mogelijk in hun oorspronkelijke toestand gehandhaafd of teruggebracht.
- Het aanbrengen van dekplaten is slechts bij hoge uitzondering, na overleg met de RACM, toegestaan.
- Het gebruik van moderne sleepafdichtingssystemen is niet toegestaan. Eventueel kunnen slijtvaste ringen worden aangebracht.
- Eventueel aanwezige moderne afdichtingssystemen die bedreigend zijn voor een goede instandhouding dienen bij voorkeur te worden verwijderd.

Windvoorziening

- De aangetroffen aanleg wordt gerespecteerd, tenzij deze een belemmering vormt voor een goede instandhouding van het orgel.
- Er dient te worden afgezien van het aanbrengen van schokbrekers of andere voorzieningen met die functie aan bestaande windvoorzieningen. Meestal is de optredende beweeglijkheid in de wind na restauratie een gevolg van het opnieuw winddicht maken van windvoorziening en windladen. Dit is ook op andere manieren op te lossen.

Mechaniek

- Er worden geen moderne geluiddempende materialen en invoeringen aangebracht die niet bij het orgel passen.
- Originele aanleg en verhoudingen in de mechaniek worden niet gewijzigd ook niet als dat het speelcomfort zou verhogen. Aangetroffen klavieromvangen mogen niet worden vergroot.
- Latere toevoegingen die een goed functioneren belemmeren of de instandhouding bedreigen dienen te worden verwijderd.
- Verouderde en onbetrouwbaar functionerende elektrotechnische aanleg bij elektropneumatische orgels kan worden vervangen door een moderne.
- Bij vernieuwing van pneumatiek wordt de aangetroffen aanleg en detaillering gerespecteerd.

Registerknoppen, 19e eeuw

Pijpwerk

Het pijpwerkherstel dient zo voorzichtig en terughoudend mogelijk plaats te vinden waarbij geen origineel materiaal verloren mag gaan. Wijzigingen van originele details van bijvoorbeeld corpuslengte, opsneden, steminrichtingen en voetopeningen zijn niet toegestaan. Toegestane wijzigingen zijn die aanpassingen, die voortvloeien uit het gekozen en goedgekeurde restauratie-uitgangspunt. Wijzigingen zijn altijd vergunningplichtig en dienen expliciet in het herstelplan te zijn opgenomen.

- Opronden van pijpwerk zal tot het hoognodige beperkt dienen te blijven.
- Indien er sprake is van hardnekkige vervuiling kan het pijpwerk met een mild schoonmaakmiddel worden gereinigd. Reinigen onder hoge druk is niet toegestaan.
- Het polijsten van frontpijpen wordt tot een minimum beperkt, met zo weinig mogelijk substantieverlies en alleen indien strikt noodzakelijk.
- Verlengingen van pijpwerk dienen bij voorkeur in zachter materiaal te worden uitgevoerd.
- Herstel van pijpen dient indien mogelijk zoveel mogelijk in de kerk plaats te vinden.
- Kernen mogen geen belangrijke wijzigingen ondergaan. Later toegevoegde kernsteken worden in beginsel gehandhaafd tenzij deze bedreigend zijn voor de instandhouding of de monumentale waarde ernstig aantasten. Kernsteken mogen niet worden opgevuld. In enkele gevallen kunnen kernsteken aan de onderzijde van de kern voorzichtig dicht worden gewreven. Het vervangen van kernen is slechts bij hoge uitzondering en na overleg met de RACM toegestaan.
- Pijpen die van plaats zijn veranderd worden teruggezet op de plaats die hoort bij het gekozen uitgangspunt van de restauratie.
- Snijden in het oude metaal is niet toegestaan, aanwezige expressions kunnen worden hersteld. Er mogen geen nieuwe expressions naast de oude worden ingesneden.

Opbouw, intonatie en stemming

- De intonatie van historische pijpen vindt plaats na terugplaatsing van het pijpwerk in het gerestaurerde orgel. Hier geldt de aangetroffen situatie bij demontage als uitgangspunt. Op basis van klankproeven worden de parameters bepaald voor eventuele intonatietechnische ingrepen. Voor wijziging van de bestaande klankgeving is een monumentvergunning vereist. Beoordeling van de klankproeven vindt plaats door de adviseur en de orgeldeskundige van de RACM.
- De intonatie dient zich bij voorkeur te beperken tot het verhelpen van technische intonatiegebreken.
- De winddruk wordt, voor zover mogelijk, bepaald op basis van historische gegevens of aan de hand van de aangetroffen toestand.

Instandhouding

Het beschermde monumentale orgel vraagt om een zorgvuldige instandhouding waarbij het van belang is te onderkennen dat deze instrumenten als gebruiksinstrumenten onderhevig zijn aan slijtage. Als muziekinstrument dient het daarnaast op regelmatige tijdstippen te worden onderhouden en bijgestemd. Van belang is daarbij dat het instrument in een geschikte omgeving staat en dat het gebruik op passende wijze plaats vindt. In een tijdperk waarin kerkelijke gebouwen meer en meer een multifunctioneel karakter krijgen, waarbij de oorspronkelijke functie niet of nauwelijks meer in beeld is, is het van belang dat we ons realiseren dat een dergelijk gebruik consequenties heeft voor de uitgangspunten rondom het totale binnenklimaat. Met name in relatie tot deze omgeving, kan gesteld worden dat het instrument als “barometer” functioneert: de fijnmechanische aanleg en het gevoelige pijpmateriaal kan snel ontregeld of ontstemd raken in een omgevingsklimaat dat niet “orgelvriendelijk” is. De storingen of ontstemmingen die dan optreden zijn vaak te zien als voorboden voor andere schades elders in het gebouw. De bespeling van het instrument, als noodzakelijk middel om het instrument in stand te houden, stelt eveneens eisen aan het beheer van instrument en ruimte.

Het binnenklimaat

Voor een verantwoorde conservering verdient het de aanbeveling dat het beschermde orgel zich in een ruimte bevindt waarvan het binnenklimaat op adequate wijze is te beheersen.

- De relatieve vochtigheid dient zich bij voorkeur tussen de 50% en de 80% te bewegen. Indien de ondergrens regelmatig en langdurig overschreden wordt zal er uitdrogings schade optreden in het instrument.
- Bij het orgel bevindt zich meetapparatuur waarmee inzicht kan worden verkregen in de relatieve luchtvochtigheid. Het is belangrijk om ook de temperatuur te meten en te registreren. Het verdient aanbeveling om tevens op andere plaatsen in het gebouw te meten.
- Op basis van een klimaatbeheersingplan, berustend op ter plaatse uitgevoerde seizoenmetingen met tenminste één winterseizoen, kunnen maatregelen worden getroffen om uitdroging van het instrument te voorkomen.
- De omgevingstemperatuur in en nabij het orgel mag niet boven de 21 graden Celsius komen. Het is aan te bevelen om de verwarmings- en of bevochtigingsinstallatie hygrostatisch te beveiligen.
- In de omgeving van het orgel mag geen luchtverontreiniging plaats vinden als gevolg van verbrandingsgassen en roetneerslag veroorzaakt door het op grote schaal branden van paraffine bevattende kaarsen.
- De ruimte rondom het orgel dient bij voorkeur goed ventileerbaar te zijn om eventueel vervuilde lucht snel te kunnen afvoeren.
- In de omgeving van het orgel moeten langdurige laagfrequente geluidsbelastingen boven de 100db vermeden te worden. Naast schade aan het gebouw kunnen dergelijke trillingen ontregelingen aan mechanieken en ontstemmingen veroorzaken. Te denken valt hierbij aan disco-muziek en houseparty's.

Onderhoud

Het inwendige van het orgel dient afgesloten te zijn voor onbevoegden. Dit geldt ook voor de speelomgeving en de windvoorziening. De toegang tot het instrument kan het beste centraal geregeld worden, bij voorkeur via de vaste bespeler van het instrument of een goed geïnstrueerde mentor.

Het onderhoud en stemmen van het orgel kan het beste plaats vinden door bedrijven met voldoende ervaring in het onderhouden en restaureren van historische orgels en op basis van een onderhoudsplan en een onderhoudscontract.

Orgelkas en orgelbalkon dienen vrij te blijven van 'orgelvreemde' toevoegingen, zoals aanvullende verlichtingsapparatuur die aan het meubel wordt bevestigd, overige elektrische installaties en op het instrument aangebrachte opschriften en informatieborden, die tot schade aan het instrument of het balkon kunnen leiden.

In de directe omgeving van het orgel, buiten de orgelkas, kan desgewenst een rookmelder worden geplaatst.

De elektrische installatie rondom het orgel dient bij het verlaten van het orgel volledig uitschakelbaar te zijn. Het aanbrengen van installaties in het instrument, ten behoeve van het goed functioneren ervan, kan alleen plaats vinden in overleg met de orgelmaker. Het aanbrengen van dergelijke installaties moet gezien worden als een wijziging en valt derhalve onder de vergunningplicht

Het beheer en gebruik van het instrument

De vaste organist, of een aan te stellen gekwalificeerde mentor, zal toezicht dienen te houden op de bespelingen, het onderhoud van het orgel en de klimaatsituatie rondom het orgel. Goed en regelmatig gebruik van het instrument voorkomt verval en draagt bij aan de instandhouding van het instrument

Het integraal stemmen van het orgel dient plaats te vinden op basis van een onderhoudsplan en bij voorkeur niet vaker dan een keer per 3 jaar. Het regelmatig stemmen van tongwerken, waarbij het inwendige van het orgel betreden wordt, zal uitsluitend plaats vinden door de orgelmaker, de vaste bespeler of een mentor.

Het klein onderhoud, i.c. het bijregelen van mechanieken, incidentele ontstemmingen verhelpen en het voorkomen van vervuiling in het orgel, dient ieder jaar plaats te vinden.

Wijzigingen aan het instrument, dus ook aan de intonatie en grotere reparaties die niet ter plekke kunnen worden uitgevoerd, vallen onder de vergunningplicht en dienen derhalve vooraf te worden aangevraagd en goedgekeurd.

Samenvatting

Voor een goede instandhouding van het beschermde orgel is het van belang om:

- a. een klimaatbeheersingplan op te stellen en uit te voeren
- b. een zesjarig-instandhoudingsplan te laten opstellen door een deskundige in samenwerking met de RACM
- c. een vaste bespeler of een mentor aan te stellen voor het toezicht en het gebruik van het orgel
- d. activiteiten die een belasting vormen voor het orgel, in akoestische-, klimaattechnische- of milieutechnische zin, te voorkomen.

Epiloog

Door te werken met een instandhoudingsplan, dat de noodzakelijke werkzaamheden beschrijft over een periode van zes jaar, is de eigenaar beter in staat de onderhoudstoestand van het instrument te volgen en tijdig in te grijpen bij dreigende achteruitgang van de fysieke toestand van het instrument. Op basis van een zesjarig instandhoudingsplan kan bovendien makkelijker vooraf inzicht worden verkregen in de kosten die gemaakt moeten worden om het instrument op verantwoorde wijze in stand te houden. De verantwoordelijke voor het toezicht op het instrument zal een dergelijk plan relatief makkelijk kunnen opstellen, aangezien hij/zij als geen ander op de hoogte zal zijn van de onderhoudstoestand waarin het instrument verkeert.

Doesburg, Protestantse Martinikerk, speeltafel

BIJLAGEN

I REGULATIEF ADVISERING EN RESTAURATIE MONUMENTALE ORGELS

Partijen:

- a. de orgelmakers
- b. de orgeladviseurs
- c. de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM)

In aanmerking nemende dat,

- d. onderling respect jegens elkaar in het dagelijks verkeer uitgangspunt is;
- e. dat de behoefte bestaat tot gezamenlijke spelregels in het verkeer tussen de orgelmakers, adviseurs en RACM;
- f. betrokkenen willen voorkomen dat hierover bij de vergunningverlener, de opdrachtgever en de uitvoerder onduidelijkheid kan ontstaan;

onderschrijven het volgende:

1. Restauraties worden begeleid door deskundige adviseurs. De opdrachtgever heeft altijd de keuze uit meerdere adviseurs. In uitzonderingsgevallen en op verzoek van de opdrachtgever kan de RACM een aanbeveling doen, afgestemd op de aard van het project en de specifieke vaardigheid van de adviseurs. Hierbij wordt gelet op de ervaring, opgedaan bij vergelijkbare projecten en op communicatieve vaardigheden.
2. De adviseur heeft tot taak de opdrachtgever bij te staan en te adviseren en toezicht te houden tijdens de voorbereiding en de uitvoering van het werk. Hij ziet toe op de oplevering en draagt zorg voor de keuring van het uitgevoerde werk; van de bevindingen bij de eindkeuring wordt door de adviseur een rapport opgesteld. Hij verzorgt zo nodig een openbare presentatie van het werk.
3. De orgelmaker heeft tot taak de overeengekomen werkzaamheden uit te voeren en draagt de technische en artistieke eindverantwoordelijkheid voor het instrument.
4. Over het restauratieplan pleegt de adviseur in het kader van de vergunningverlening vooraf overleg met de RACM.
5. Restauraties worden uitgevoerd door een door de opdrachtgever uit te nodigen orgelmaker.
6. De opdrachtgever heeft de keuze uit meerdere orgelmakers. De adviseur doet een aanbeveling zodanig dat de aard van de opgave en de expertise van de restaurator op elkaar zijn afgestemd. Hierbij wordt gelet op de ervaring, opgedaan bij eerdere of vergelijkbare projecten (nieuwbouw of restauratie). Als de orgelmaker, die het orgel in onderhoud heeft, niet wordt uitgenodigd te offrenen, zal dit tevoren met opgave van redenen schriftelijk kenbaar worden gemaakt door de opdrachtgever of diens adviseur.
7. Alle offertes voor restauratie dienen door de daartoe uitgenodigde orgelmakers te worden ingediend op een tevoren vastgestelde datum en tijdstip. De offertes worden op dezelfde tijd geopend in het bijzijn van de adviseur en de opdrachtgever. De offertes worden strikt vertrouwelijk behandeld.
8. Tijdens de werkzaamheden plegen de adviseur, de orgelmaker en de RACM, regelmatig overleg over de voortgang van het project en de te volgen restauratie- en uitvoeringswijze. De adviseur is verantwoordelijk voor de inhoudelijke afstemming met de RACM.
9. De orgelmaker en de adviseur stellen elkaar, de opdrachtgever en de RACM terstond in kennis van alle factoren die de tijdige en juiste uitvoering van de overeengekomen werkzaamheden zouden kunnen belemmeren.
10. De orgelmaker zendt aan de adviseur een kopie van de termijnnota aan de opdrachtgever. De adviseur fiatteert binnen 14 dagen de door de orgelmaker ingediende termijnen nadat hij zich ervan vergewist heeft, dat het bedrag ervan, overeenkomstig het contract tussen orgelmaker en opdrachtgever is verschuldigd.

II LEIDRAAD BRIM SUBSIDIABELE INSTANDHOUDINGSKOSTEN

Orgels:

Subsidiabel zijn de kosten van:

- a. de instandhouding van het instrument (werkzaamheden aan onder andere windvoorziening, windladen, tractuur, claviatuur, pijpwerk, klankgeving en stemming);,
- b. schilderwerk in het kader van een algeheel herstel van het instrument; ,
- c. de functionele instandhouding van het instrument (periodieke werkzaamheden zoals onder andere stemwerk door een ervaren orgelstemmer, het schoonmaken en bijregelen van mechanieken en het afregelen van de windvoorziening); ,
- d. aanleg en onderhoud van klimaatbeheersingsapparatuur in of nabij het instrument (zoals bij voorbeeld luchtvochtigheidsmeter, luchtbevochtiger en klimaatregelaar), mits geadviseerd dan wel vooraf goedgekeurd door de minister; ,
- e. onderzoek en begeleiding door een naar het oordeel van de minister gekwalificeerde deskundige.

Niet subsidiabel zijn de kosten van:

- wijziging van de klankgeving (intonatie),
- een stemhulp,
- herstelwerk als gevolg van onoordeelkundig stemwerk

Voor verdere toelichting: zie volledige tekst Leidraad Brim subsidiabele instandhoudingskosten, onder andere via de website van de RACM (www.racm.nl).

III CHECKLIST PERIODIEK INSTANDHOUDINGSPLAN

Plaatsnaam:	Rapporteur:
Kerk:	Datum bezoek:
Monumentnummer:	In onderhoud bij:
Orgelnummer:	Contactpersoon onderhoudsbedrijf:
Oorspronkelijke maker:	Geplande zesjarige onderhoudsperiode: (jaar1 t/m 6)
Bouwjaar:	Eigenaar:
Laatste restauratie in:	Contactpersoon:
Restauratie door:	Adres:
Laatste onderhoud	Telefoon:
uitgevoerd op: (dd/mm/jjjj)	

Code	Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
A	Orgelkas					
1	Houtsoort	Soort:				
2	Afwerking	Kleur:				
3	Houtaantasting					
4	Klimatologische schade					
5	Constructie					
6	Hang- en sluitwerk					
7	Afdekking					
8	Toegankelijkheid					

Code	Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
B	Windvoorziening					
1	Type balgen					
2	Aantal					
3	Aantal vouwen					
4	Winddruk op balg					
5	Gewichten	aantal/soort				
6	Technische staat					
7	Datering					
8	Pompinstallatie					
9	Aantal scheppers					
10	Ventilator	Type:				
11	Kanalisatie	Materiaal:				
12	Balgruimte	Omschrijving:				
13	Balgstoel	Omschrijving:				
14	Toegankelijkheid					

Code Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
C Windladen					
1 Aantal	Materiaal:	Werken-verdeling:			
2 Type					
3 Technische staat	Door-, bijspraak:				
4 Datering					
5 Winddruk op lade(n)					
6 Indeling					
7 Pijproosters	Materiaal:				
8 Pijpstokken	Materiaal:				
9 Hangers/steunen					
10 Transmissies					
11 Conducten					
12 Dekplaat	Datering:	Materiaal:			
13 Sponsels					
14 Afdichtingssysteem	Omschrijving:				

Code Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
C Windladen (vervolg)					
15 Dilatatievoegen/hexen					
16 Oplegging:					
17 Pulpeten	Type:				
18 Membranen/balgjes					
19 Ventielen/kegels	Materiaal	Belering:			
20 Magnetten	Type:				
21 Voorslagen	Type	Detailering			

Code Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
D Tractuur					
1 Registertractuur	Type:	Situering			
2 Speeltractuur	Type:	Situering			
3 Pneumatiek	Type:				
4 Wellenborden	Materiaal:				
5 Welramen	Materiaal:				
6 Wellen	Materiaal:				
7 Welarmen:	Materiaal:				
8 Winkelhaken	Materiaal:				
9 Abstracten	Materiaal:				
10 Zwevende mechanieken					
11 Bedrading	Materiaal:				
12 Speel/registerconducten	Materiaal:				
13 Barkerhefbomen	Datering				
14 Koppelingen	Aantal:	Type:			
15 Afsluiters	Aantal:				
16 (Register)relais	Aantal:				
17 Overige speelhulpen	Omschrijving	Detailering:			

Code	Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
E	Klaviatuur:					
1	Aantal (+Pedaal?)	Omvang:				
2	Materiaal toetsen					
3	Situering					
4	Ingebouwd/vrijstaand					
5	Toetsbeleg					
6	Registerknoppen/wippers	Aantal:	Detailering:			
7	Bakstukken	fineer:				
8	Lessenaar					
9	Speelaard	Bijgeluiden:				
10	Toetsdruk	met/zonder wind	C-c0-c1-c2-c3			
11	Verlichting					
12	Overige elektra	Omschrijving:	Situering:			

Code Omschrijving	Bijzonderheden	Detailtering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
F Pijpwerk algemeen					
1 Aantal sprekende registers					
2 Onderhoudstoestand					
3 Houten pijpwerk	Materiaal:	Aantal/registers:			
4 Steminrichtingen					
5 Pijpaantasting					
6 Intonatie	Karakteristiek:	Origineel:			
7 Stemming	Temperatuur	Oorspronkelijk:			
8 Steminrichting	Type:	Datering:			
9 Toonhoogte a1 in Hz:	bij temp. (in gr. C):	Origineel:			
10 Schade visueel/auditief					
11 Materiaal samenstelling					

Code	Omschrijving	Bijzonderheden	Detailering	Staat (G/M/S)	Advies	Uitgevoerd?
I	Overige bouwkundige zaken					
1	Toegang tot orgel					
2	Balcon					
3	Fundering/verzakkingen					
4	Muurwerk rondom orgel					
5	Lekkage's					
6	Ramen/deuren					
7	Elektr					
8	Akoestiek					
J	Restauratiebehoefte gebouw					
1	Onderhoudsplan gebouw					
2	Geplande restauratie					
3	Huidige onderhoudstoestand.					

IV MODEL BEGROTING BRIM

VASTSTELLING SUBSIDIABELE KOSTEN

Besluit rijkssubsidiering instandhouding monumenten (Brim)

Objectgegevens

Adres

Gemeente

Monumentnummer -

Omschrijving -

Ons nummer -

Behandeld door -

Datum -

BEREKENING SUBSIDIABEL BEDRAG

UREN	0	x	€ 33,30 *	€	-
MATERIAAL				€	-
ONDERAANNEMING				€	-
MATERIEEL				€	-
STELPOSTEN				€	-
SUBTOTAAL				€	-
Algemene bouwplaatskosten	max	9%			
Algemene bedrijfskosten	max	7%	of samen	20%	€ -
Winst en risico	max	3%	maximaal		
SUBTOTAAL				€	-
ONVOORZIEN	max	5%	0%	€	-
SUBTOTAAL				€	-
Bliksem en brandbeveiliging		specificatie		€	-
SUBTOTAAL				€	-
DIRECTIEKOSTEN					
Werktekeningen/ verschotten			0%	€	-
Toezicht, opzichter		specificatie		€	-
Bouwhistorisch/ technisch onderzoek		specificatie		€	-
Constructeur		specificatie		€	-
TOTAAL EXCL. BTW				€	-
BTW			19%	€	-
TOTAAL INCL. BTW				€	-
Legeskosten				€	-
Car-verzekering	max	0,40%	0,40%	€	-
TOTAAL				€	-

* Bedrag vastgesteld voor 2007

COLOFON

Uitgave:

Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), 2007

Omslag voor:

Orgelkas, Middelburg, Protestantse Koorkerk

Omslag achter:

Interieur van de kerk Vierhuizen (*foto*: Stichting Oude Groninger Kerken)

Fotoverantwoording:

Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM)

Opmaak en druk:

Drukkerij Stampij, Amersfoort

